

Summary:

I. Svinko. GRADUATE VOLYN (KREMENETS), COLLEGE AND COLLEGE: THE DEVELOPMENT OF EDUCATION AND THE STUDY OF NATURE AND NORTH VOLYN PODOL FOR 1805-1914 HS.

Highlighted the level of education in high school and high school Kremenetsky and significance of the scientists of these institutions to examine the nature of Volhynia and Podolia North. Presented a summary of the life and work of T. Chatskogo, G. Kolontaya, J. Mickler, B. Besser, A. Andzheyovskogo, V. Laskareva.

Keywords: Higher Volyn gymnasium, Kremenets Lyceum, J. Mickler, B. Besser, A. Andzheyovsky, E. Eichwald, B. Laskar.

Рецензент: проф. Царик Л.П.

Надійшла 4.03.2011р.

УДК 911.52: 551.4

Петро ЦАРИК, Любомир ЦАРИК

ІВАН ВЕРХРАТСЬКИЙ –ВЧЕНИЙ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РІВНЯ (до165-ї річниці від дня народження)

Розглянуто основні біографічні дані, етапи та напрямки наукової діяльності Івана Верхратського, опубліковані ним праці з природознавства, ботаніки і зоології, геології, природничої термінології, мовознавства, етнографії, антропології, роль вченого у діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові, його математико-природничо-лікарської секції

Ключові слова: Іван Верхратський ,біографічні дані, етапи наукової діяльності, вклад у розвиток освіти, науки і культури.

(26.04.1846—29.11.1919)

Член Філологічної комісії Краківської Академії наук (1878 р.), член Орнітологічного товариства у Відні (1895 р.), голова математико-природничо-лікарської секції НТШ (1893-1912), Дійсний член НТШ у Львові з 1899 року

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Звернення до науково-педагогічної і публіцистичної спадщини І. Верхратського спричинене важливістю його наукових вкладу в історію українського національно-культурного відродження. Іван Верхратський увійшов в історію національної культури як особистість, яка віддано служила справі утвердження української літературної мови, її наукового та публіцистичного стилів. Ним зроблений помітний вклад у термінологію, лексикографію і діалектологію, шкільну справу.

Науково-педагогічна діяльність Івана Верхратського є прикладом самовідданого безкорисливого служіння інтересам України, становлення української нації в її тривалому історичному прагненні до здобуття рівноправного місця серед цивілізованих народів Європи та світу. Впродовж багатьох десятиліть відсутності української незалежної держави НТШ було єдиною всеукраїнською інституцією, що поставила наукові дослідження на службу поневоленому народові і стала за короткий проміжок часу першою нетитулованою новітньою академією наук України. Наукова і просвітницька діяльність Івана Верхратського в роботі НТШ теж є предметом даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Науково-педагогічна діяльність Івана Верхратського в Науковому Товаристві імені Шевченка у Львові була предметом вивчення багатьох науковців. Зокрема І.Д. Головацький (2003), М. Хомляк (2003), Н.Парасин (2004), М.Г.Железняк (2005) розкрили різні сторони його діяльності. У 1996 році у Тернополі проведена Всеукраїнська наукова конференція, посвячена 150-річчю від дня народження І.Верхратського, в матеріалах якої детально висвітлено його науково-педагогічний

доробок. Однак дослідження архівних матеріалів, пов'язаних з багатоаспектною діяльністю вченого, письменника, педагога, сприятимуть висвітленню його багатогранного таланту.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – проаналізувати та систематизувати зміст науково-педагогічної і науково-просвітницької діяльності І. Верхратського у справі утвердження української літературної мови, її наукового та публіцистичного стилів, його ролі у діяльності Наукового Товариства імені Шевченка на межі XIX і XX століть.

Виклад основного матеріалу. Народився Іван Григорович (Ян Григір) Верхратський 26 квітня 1846 р. у с. Більче-Золоте, тепер Борщівського району Тернопільської області у родині священика Григорія Верхратського. Через два роки після його народження помер батько і мати з чотирма дітьми у 1850 році переїжджає до Львова. Тут Іван Верхратський розпочав навчання спочатку у «руській школі», а з 1857 року поступив до Львівської української академічної гімназії. Під час навчання зацікавився природознавством і українською літературою, зокрема творчістю Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Маркіяна Шашкевича. У 1862 році помирає його мати і круглим сиротою Верхратський розпочинає свою природознавчу і літературну творчість. Восени 1864 року він випустив перший зошит українських природознавчих термінів «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної народної». Можливо, з погляду сьогодення цю невеличку збірку з українських лексем та їх німецьких відповідників важко назвати науковою, однак у ті часи книжечка була неординарним явищем тому, що вона була першою в Галичині, написаною фонетичним правописом, відповідала вимогам наукового дослідження і ставила перед українською громадою зовсім нові завдання. Іван Верхратський вважав: «Жодна мова не розвинулася без учених, що нею писали і учили, без властей і урядів, що єї уживали: без судів, що нею судили; без законодавців, що в ній проголошували закони, без Церкви, що нею проповідувала». Створення наукового стилю виступало одним із проявів мовно-функціональної розбудови. Саме на цьому наголосив своїми «Початками...» І. Верхратський у 1864 р.

Після закінчення природничого відділення філософського факультету Львівського університету (1868 р.), де, крім природничих дисциплін, вивчав також мовознавство та етнографію, Іван Верхратський у 1868 році отримав посаду молодшого вчителя в реальній гімназії м. Дрогобича. Він викладав тут окрім мови, ще й природничу історію, а серед його учнів був гімназист Іван Франко. Викладання природничих дисциплін розвиває в нього зацікавленість збиранням ентомологічних колекцій. У Дрогобичі заводять коліжанські стосунки з Іваном Франком, у

якого часто гостює в Нагуєвичах, а також вони разом подорожують Галичиною. Як згадував пізніше Іван Франко, «вплив на вироблення у мене літературного смаку мали два учителі: Іван Верхратський і Юлій Турчинський. Я прочитав усе, що міг дістати від Верхратського, з котрим перебував кілька разів на природничих екскурсіях». Уже в той час молодий учитель проявив себе грамотним педагогом, наполегливим вченим і сформованим громадським діячем. Він не вважав себе приналежним до будь-якої партії, проте найближчими йому були позиції галицьких народовців. Наслідуючи ідеї європейських просвітителів, ця суспільно-культурницька течія вважала освіту тим фактором, який може змінити матеріальне становище народу. Чи неосновну роль тут відігравала мова як основний засіб народної просвіти.

В період з 1871 року Іван Верхратський працює вчителем реальної школи у Львові, гімназії імені Франца Йосифа, старшим вчителем гімназії у м. Станіславі. Уже в одній із ранніх робіт І.Верхратський проголосив своє мовно-естетичне кредо, яке неодноразово повторював і якого дотримувався до кінця життя: «Належить нам будувати літературну мову на людській підставі? Се найкраща підвалина нашому языку». Цим принципом керувався дослідник у своїй художній, публіцистичній, науковій і педагогічній діяльності. Так, учителюючи більшу частину життя, І.Верхратський намагався в умовах засилля «старорущини» прищепити учням любов і повагу до рідного слова, зміцнити паростки національного самоусвідомлення насамперед через національно-мовне вираження.

Задля здобуття кваліфікації із зоології, вступає на студії до Ягелонського університету в Кракові, де потрапляє під керівництво знаменитого, на той час, галицького натураліста і завідувача кафедри зоології Максиміліана Сили-Новицького. У 1874 році Верхратський завершує навчання в університеті і тепер, уже в якості кваліфікованого зоолога, працює вчителем у гімназії Жешова. Педагогічна діяльність не затіняє інших інтересів. Він пробує свої сили на літературному полі. Виходить друком «Стрижок. Збірник поезій, сатиричних епіграм» (1864 р.). «Калина. Збірник стихотворів» (1875 р.), «Байки, приказки і повістки» (1875 р.) «Тріюлеті» (1878 р.). Багато сил і часу віддав учений перекладацькій діяльності, підкреслюючи, що тільки тоді українська література стане повноправною серед інших, коли вершини світового письменства будуть звучати рідною мовою і надбання україністики зацікавлять світ.

Для розширення і поглиблення своїх знань Іван Верхратський багато і продуктивно подорожує в період шкільних канікул. Він відвідує Відень, Париж, Київ, Одесу, Херсонщину, Трієст, Венецію, подорожує Галичиною, Буковиною, Карпатами.

Зібрані матеріали він поміщає у свої природничі збірки та мовознавчі записи. В період з 1869 до 1879 років вийшло ще п'ять зошитів української термінології, які були високо відзначені у наукових кругах. З 1864 по 1879 роки він опрацьовує біологічну номенклатуру та народні назви тварин і рослин українською мовою, бо такої раніше не було, і публікує її у шести частинах, згодом розробляє наукову україномовну термінологію з ботаніки й зоології. У 1895 році українською мовою у світ виходить його підручник із зоології для середніх шкіл, а у 1905 році – шкільні підручники з ботаніки і мінералогії.

І.Верхратський одним із перших працював над українською науково-природничою термінологією, заклавши її основи працею «Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної» (1864-1879). Він уклав перший латинсько-німецько-український словник з природничої номенклатури» і термінів (7 випусків, 1864-1908), є автором матеріалів до українського словника (1877); реєстру місцевих ботанічних термінів і номенклатури (1892); матеріалів з мінералогічної термінології («Збірник Математично-природничо-лікарської секції НТШ», т. 13, 1909). Термінологічним питанням присвячені також його праці «Опис важніших виразів з руської ботанічної термінології і номенклатури з оглядом на шкільну науку в вищих класах гімназії» (1892), «Нові знадоби номенклатури і термінології природописної народної, зібрані між людом» (1908), «Виразня мінералогічна» (1909).

І. Верхратський був надзвичайно енергійною й працююваною людиною і залишив по собі багату наукову, літературну й публіцистичну спадщину. Він написав українською мовою перші шкільні підручники з ботаніки, зоології й мінералогії, а також переклав з німецької мови «Ботаніку» — підручник для гімназій, з польської мови — підручник з мінералогії та два підручники для середніх шкіл. Досліджував флору і фауну Східної Галичини, був знавцем комах. Багата колекція комах, переважно метеликів, зібрана вченим, започаткувала створення Природничого музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові. Ентомологічним дослідженням присвячені його праці «Великі метелики зі Станіслава і околиць», «Додаток до фауни метеликів», брошура «Мотилі, шкідники господарства» тощо.

І.Верхратський є визнаним спеціалістом XIX століття в галузі лускокрилих. З експедиціями, він об'їздив усю Східну Галичину, де колекціонував метеликів і жуків, які зараз зберігаються у Державному природознавчому музеї Національної Академії Наук України у Львові (Музей імені Дідушицьких). У колекціяч наєвні збори зі Станіславова, Тернополя, Заліщиків, Дрогобича, Калуша та ще багатьох інших міст і сіл Галичини. Проте, як і більшість натуралістів того часу, Іван Верхратський не обмежувався лише комахами, а

пішовши стопами свого вчителя Максиміліана Новицького, який також був лепідоптерологом й іхтіологом, він теж досліджував фауну риб. І навіть знайшов невідомі раніше для Галичини вирезуба й головля.

Наукові роботи І.Верхратського стосувалися також досліджень мармароського, надсянського, закарпатського, лемківського, буковинського, наддніпрянського діалектів. З-під його пера вийшли праці «Про говірку мармароських українців» (1873), «Знадоби до словаря южноруського» (1877); «Говір замішанців» (1894); «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів» (1899-1901); «Про говір галицьких лемків» (1902); «Про говір долівський» (1900); «Говір батюків» (1912); «Дещо до говору буковинсько-руського» (1908) ». Велику увагу приділяв вивченню фольклору лемків Словаччини, де здійснив подорожі у 1897 і 1899 рр. Перша праця, присвячена фольклору лемків південних схилів Карпат, «Гоя дюдя і собітки на Угорській Русі» (1899), в якій подано опис основних календарних звичаїв разом з весняними піснями із сіл Вапенник, Петрине, Дрічно, Збійне. Обряд собіток записаний у с. Бодружаль. Багатий матеріал, що охоплює 36 сіл Лабірщини, Бардіївщини і Спіша, подав у монографії «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів» (1901). Мові лемків північних схилів Карпат присвятив названу монографію «Про говір галицьких лемків» (Львів, 1902), яка є найгрунтовнішою працею в цій галузі, що не втратила наукової вартості і сьогодні. Книга складається зі вступу «Грамматика», «Взрців бесіди галицьких лемків» (оповідання і приказки з різних сіл, загадки, приповідки, пісні), «Словаря».

Досліджував питання правопису («Наша правопись», 1913) і питання мовознавства («У справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду», 1882). Велику увагу приділяв вивченню фольклору лемків Словаччини, де здійснив подорожі у 1897 і 1899 рр. Перша праця, присвячена фольклору лемків південних схилів Карпат, «Гоя дюдя і собітки на Угорській Русі» (1899), в якій подано опис основних календарних звичаїв разом з весняними піснями із сіл Вапенник, Петрине, Дрічно, Збійне. Обряд собіток записаний у с. Бодружаль. Багатий матеріал, що охоплює 36 сіл Лабірщини, Бардіївщини і Спіша, подав у монографії «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів» (1901). Наполегливо працював над дослідженням південно-західних українських говорів.

І. Верхратський гостро виступав проти намагання москвофілів заперечити самостійність української мови та підмінити її своїм штучним язичем, активно втручався в нормалізаційні процеси української літературної мови, обстоював фонетичний правопис («В справі народного язика», 1873, «В ділі упорядкування правописі», 1880). Як авторитетний вчений, давав численні консультації

вчителям і дослідникам щодо вживання чи перекладу українською мовою різних термінів. Описи говірок Галичини, Буковини й Закарпаття, особливо зібрані І. Верхратським дані щодо їх словника і наголосу, мають важливе позитивне значення завдяки великому фактичному матеріалу, незважаючи на відсутність наукових методів дослідження. Ці матеріали дослідники й досі активно використовують для вивчення галицьких і закарпатських діалектів. Він пише низку наукових статей про дослідження української мови, з історії західних українців та українського фольклору. А ще він перекладає і видає українською мовою твори Юлія Словацького.

І. Верхратський — один із перших, задовго до класика антропології Ф. Вовка, звернув увагу на психосоматологічну проблематику. У 1897 р. у Львові з'явилася його книга «Соматологія», у якій він розвивав ідею цілісності людського організму, єдності духовних і тілесних первин у житті людини. Вчений звертав увагу на проблеми соціальної гігієни для того, щоб виробити засади подовження тривалості життя, згармонізувати його з внутрішніми та зовнішніми чинниками. Свої роздуми І. Верхратський підсумовував висновком: «Жий умірено, хорони закон Божий в твоїм серцю!». Цими словами вченого підтверджується істина, що регуляторами здорового способу людського життя виступають вищі духовні цінності.

Як організатор науки Іван Верхратський брав активну участь у роботі Наукового Товариства ім. Т.Шевченка після реорганізації літературного Товариства у 1892 році. У 1899 році на перших виборах його було обрано дійсним членом НТШ і першим головою математико-природничо-лікарської секції і редактором Збірника секції. У передмові до першого тому збірника Іван

Верхратський наголошував на важливості публікації наукових праць українською мовою, що дасть можливість здобути їй європейське і світове визнання виробляючи наукову термінологію у різних галузях знань. За визначні науково-педагогічні заслуги і у зв'язку з 40-річчям його літературної діяльності у 1905 році Івана Верхратського обирають почесним членом НТШ. З вдячністю за таку честь Іван Верхратський подарував музею НТШ свою багату колекцію нотилів і оводів, заклавши основу створення нового відділу поряд з археологічним та етнографічним.

Перу Івана Верхратського належить понад 200 наукових праць з природознавства, ботаніки, зоології, філології, діалектології, лексикографії, етнографії, літературного перекладу, педагогіки.

Висновки. Оцінюючи науковий та творчий доробок Івана Верхратського необхідно наголосити, що Іван Верхратський належить до тих діячів українського національно-культурного відродження, які відзначалися ерудицією, широтою дослідницьких зацікавлень, наполегливістю та працьовитістю. Його громадська активність, журналістська і письменницька діяльність в оцінці Івана Франка була неоднозначною, зважаючи на суб'єктивні погляди І.Верхратського щодо взаємин народної і літературної мов, його світоглядного консерватизму, особистісної поезії і літературної критики. Проте в історію української культури Іван Верхратський увійшов як особистість, яка віддано служила справі утвердження української літературної мови, її наукового та публіцистичного стилів. Ним зроблений помітний вклад у термінологію, лексикографію і діалектологію, шкільну справу, становлення НТШ у Львові.

Література:

1. Головацький І. Д. Верхратський Іван Григорович (псевд.: Лютарт, Горовський, Лосун, Подоляк, Щипавка та ін.; 26.04.1846-29.11.1919) – укр. Природодослідник, філолог / І. Д. Головацький // Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1 : А - В. – С. 494 : фотогр.
2. Железняк М. Г. Верхратський Іван Григорович (псевд.: Любарт Гороховський, Лосун, Петро Правдолюб, Любарт Співомир, Іван Щипавка; 26.04.1846, с. Більче, нині Більче-Золоте Борщів. Р-ну Терноп. р-ну. — 29.11.1919, Львів) — природознавець, філолог / М. Г. Железняк // Енциклопедія сучасної України. — К., 2005. — Т. 4 : В — Вог. — С. 297.
3. Матеріали наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження видатного українського вченого-природодослідника Івана Верхратського (квітень 22-23, 1996). – Тернопіль, 1996 – 49 с.
4. Парасин Н. Верхратський Іван Григорович (псевд. — Любарт Го-ровський, Любарт Співомир, Лосун, Петро Правдолюб, Подоляк, Іван Щипавка; 26.04.1846, с. Більче, нині Більче-Золоте Борщів. Р-ну — 29.11.1919, м. Львів) — педагог, мовознавець, природознавець / Н. Парасин // Тернопільський енциклопедичний словник. — Т., 2004. — Т. 1 : А — Й. — С. 252—253 : фотогр.
5. Хомляк М. Іван Верхратський (1846—1919) — природознавець, філософ, педагог, письменник / М. Хомляк, В. Шендеровський // Визначні постаті Тернопілля : біогр. Зб. — К., 2003. — С. 34—35 : фотогр.
6. Шевчук О. Іван Верхратський — автор перших шкільних підручників із зоології та ботаніки українською мовою / О. Шевчук // Студентський науковий вісник / Терноп. національного. ун-т ім. В. Гнатюка. — Т., 2008. — Вип. 17. — С. 90-92. — Бібліогр. У кінці ст. (7 назв).

Резюме:

П.Царик, Царик Л. ИВАН ВЕРХРАТСКИЙ – УЧЕНЫЙ ЭНЦИКЛОПЕДИСТ ЕВРОПЕЙСКОГО УРОВНЯ

Рассмотрены основные биографические данные, этапы та основные направления научной деятельности Ивана Верхратского, напечатаны им труды з природоведения, ботаники и зоологии, геологии, естественнонаучной терминологии, языковедения, этнографии, антропологии.

Ключевые слова: Иван Верхратский ,биографические данные, этапы научной деятельности, вклад в развитие образования, науки и культуры.

Summary:

Tsarik P., Tsarik L. IVAN VERHRATSKY – SCIENTISTS ENCYCLOPEDIA EUROPEAN LEVEL

The basic biographical information, the steps that the main directions of scientific activity of Ivan Verhratsky, printed them work is natural history, botany and zoology, geology, natural science terminology, linguistics, ethnology, anthropology.

Keywords: Ivan Verhratsky, biographical data, stages of scientific activity, contribute to the development of education, science and culture.

Рецензент: проф. Свинко Й.М

Надійшла 01.03.2011р.

УДК 911.5

Володимир ВОЛОВИК

ВІРМЕНСЬКІ КУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ

У статті розглянуто історію дослідження вірменської етнокультури від початку XIX до XXI сторіччя, особливості ландшафтної структури вірменських культурних ландшафтів містечок Поділля. Виділено загальні закономірності формування вірменських колоній (кварталів), їх етнокультурні риси та особливості господарювання (переважно у торгівлі та ремісництві). Значну увагу приділено етнічним кварталам містечок Кам'янець-Подільський та Могилів-Подільський.

Ключові слова: культура, етнокультура, містечко, культурний ландшафт, вірмени.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Вірменські селитебні осередки ніколи не були замкненими та ізольованими від інших етноландшафтів. Вони мали вплив на культуру українців, поляків та євреїв. Вивчення історії та ландшафтної структури вірменських поселень та кварталів дозволяє краще зрозуміти розвиток регіону. Зараз вірмени Поділля є складовою частиною української нації. Необхідність наукового аналізу зумовлена відсутністю узагальнюючої праці, в якій питання етнокультурного розвитку вірменських поселень Галичини, Поділля розглядалися б у контексті культурних ландшафтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Найбільших успіхів у висвітленні історії вірменських колоній історіографія досягла у XIX – XX сторіччях. В її розвитку можна виділити такі періоди: 1) з початку XIX ст. до 90-х років цього ж століття; 2) з 90-х років XIX ст. до кінця 30-х років XX ст.; 3) з кінця 50-х до початку 80-х років; 4) 90-і роки XX – початок XXI сторіччя.

У XIX сторіччі вірменські, польські та російські дослідники у своїх працях здійснювали опис вірменської етнокультури Поділля. Одним з перших дослідників вірменської колонізації регіону був Степанос Гювер Агонц. У 1802 р. він публікує «Географію чотирьох сторін світу» [1], у якій є короткий опис Поділля і декількох населених пунктів, у тому числі й дані про вірмен. У 1820 р. опубліковано «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії з ілюстраціями та картами», у якому автор згадує вірмен Поділля, особливо у Кам'янці і розглядає їх вплив на торгівлю регіону. У 1820 р. вірменський вчений М. Бжикшян здійснив поїздку країнами Східної Європи з метою ознайомлення з вірменською етнокультурою, вивченням пам'яток

матеріальної культури. Автор вказує час виникнення вірменських колоній Поділля [5]. У 1841 р. з'являється праця польського історика А. Пшездецького [24], у якій автор описує вірменську діаспору у Кам'янці, вказуючи на активне економічне життя етносу. У 1863 р. А. Афанасьєв-Чужбинський згадує про вірмен Поділля, звертаючи увагу на їх торгівельну діяльність [2]. У 1863 р. Г.Айвазовський здійснив поїздку вірменськими колоніями Поділля, побувавши у Жванці та Кам'янці [5]. Вивченням історії вірмен займався С.Баронч, який у своїх працях розглядає історію вірменських колоній Поділля [5]. У «Словнику географічному Крулевства польського» частина статей вміщує короткі дані про вірменські колонії Поділля.

Опису вірменської частини Кам'янця присвячені праці Л. Мазиряна (1889), К. Кушнеряна (1883), К. Мельник-Антонович (1885), М. Ролле (1891), Є. Сіцинського (1895) [5]. У 1868 р. український археолог І. Шараневич опублікував статтю «Вірмени на Русі і Поділлі», у якій згадується про заселення Кам'янця та аналізуючи господарську діяльність [25]. Наприкінці XIX сторіччя вивченням культурних пам'яток вірмен на Поділлі займався Х. Кучук-Іоаннесов [12].

На початку XX сторіччя у працях В. К. Гульдмана згадуються вірмени, які проживали у Кам'янці, Могилеві [6]. У 1961 р. опубліковані збірники докладів наукових сесій академії наук Вірменської та Української РСР, де є стаття В. В. Грабовецького, присвячена вірменським поселенням Західної України [4].

Поглибленому вивченню вірменських колоній Поділля присвячена праця Я.Р. Дашкевича «Розселення вірменів в Україні протягом XI-XVIII ст.» [23]. У ній подані бібліографічні матеріали про